

ביקורות ספרים

אווה אילוז. אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי.
תל אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום. 2008. 173 עמודים

יהודה שנהב*

בקובץ שלפנינו מופיעים שלושה חיבורים של המחברת שהוכנו במיוחד לסדרת ההרצאות במכון למחקר חברתי בפרנקפורט על-שם אדורנו. כל אחד מהחיבורים המרתקים הללו פותח צוהר אל יחסי הגומלין בין הקפיטליזם לרגשות בשלבים שונים של המודרניות. בהרצאה הראשונה מציבה אילוז את האופוזיציה בין קפיטליזם ורגשות כמושא לדיון ביקורתי ומתארת את עלייתו של *homo sentimentais* בהקשר של צמיחת התאגידים הגדולים בארצות-הברית החל מתחילת המאה העשרים. בהרצאה השנייה מתארת אילוז את צמיחתם של נרטיבים תרפויטיים, בעיקר כאלה שעוסקים בסבל או בהגשמה עצמית, בפסיכולוגיה ובמקצועות טיפוליים אחרים. בהרצאה השלישית מתואר הקשר בין אתרי שידוכים באינטרנט, טכנולוגיות להצגת העצמי, נרטיבים של אהבה ומגוון פרקטיקות של כינון יחסים רגשיים בסביבה טכנולוגית.

לטענתה של אילוז יש כוח דרמטי רב, משום שהיא מאפשרת לנו להתבונן בעצמנו וללמוד עד כמה רפרטוארים קפיטליסטיים ארוגים אל תוך מרקמי החיים האינטימיים ביותר, ולהפך; טענה שממשיכה את סדר היום האינטלקטואלי של אילוז גם מעבודותיה הקודמות ובמיוחד ב-*Consuming the Romantic Utopia*. בעבודותיה מציבה אילוז מראה ביקורתי אל מול הנרטיב הרדוקטיבי, הרואה בתועלתנות וברגשות תופעות המוציאות זו את זו, ומבטלת את הדיכוטומיה שביניהן. רוחב היריעה של אילוז, איכות עבודתה ויכולתה לטוות יחד חומרים אינטלקטואליים עשירים מציבים אותה בחזית המחקר על רגשות.

טענותיה של אילוז על ההיגיון הסוציולוגי ומבני הכוח השונים מפתיעות את מי שאמון על המחשבה הביקורתית. היא כותבת, למשל:

מרבית הסוציולוגים ראו בשימושים מוקדמים אלה בפסיכולוגיה במקום העבודה צורה חדשה של שליטה מתוחכמת יותר וממילא יעילה יותר. בניגוד להם אנסה לטעון ששימושים אלה הניבו יתרונות חשובים עבור העובדים משום שהפכו את היחסים – הכוחניים ביסודם – ביניהם ובין מנהליהם לדמוקרטיים יותר... (עמ' 35)

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

הפילוסוף הצרפתי פול ריקר הציע לנו הבחנה בין מה שהוא מכנה "הרמוניטיקה של חשד" ל"הרמוניטיקה של משמעות (או פרשנות)". מרקס, ניטשה ופריד (ואף אלתוסר, פוקו, בורדייה ובאטלר) הם המסטרים הגדולים של "החשד". הפעלת טכניקה של חשד מבנה את החשד לתוך הטקסט ומובילה את תוואי הפרשנות עליו. בתוואי זה יודע הפרשן שיש רצח בעלילה והוא מניח מראש מי הנרצח ומי הרוצח. אילו מבקשת ללכת אל מעבר לאפיונות הרצח. היא תטען, בצדק, שחשד אינו מוביל בהכרח לאמנציפציה ולעתים אף מכביד עליה. העמדה יוצאת הדופן הזו הופכת את הקובץ ליצירתי ולמלמד. בכך כוחו, אך בכך אולי גם חולשתו. החשדנות של אילו כלפי טכניקות המופעלות באמצעות חשד, שלא לומר ההתעלמות מהן, הופכת את הטקסט שלה אדיש מדי לחשד. אדישות זו באה לידי ביטוי בולט באופן שבו אילו מבקשת "לשקם" את הקשר בין "קפיטליזם" ו"רגשות". במקום לסקור את הפרקים אבקש להציג את אי הנוחות שהתעוררה אצלי באשר לאופן שבו "משקם" קשר זה.

אפשר שהציטוט הבא מספרה של אילו יהווה נקודת התחלה מתאימה: "הנרטיב המשפחתי עליו התבססה ההשקפה הפרוידיאנית לא היה ליניארי כי אם פיגורטיבי" (עמ' 65). מבלי לציין זאת במפורש, ובהסתמך על עבודתו של חוקר הספרות אריך אוארבך, אילו ממשיגה בעצמה את הקשר בין "קפיטליזם" ו"רגשות" בהמשגה פיגורטיבית. המשגה פיגורטיבית היא צורת מחשבה ראיפיקטיבית המרחבת את הזמן ההיסטורי, שכן היא משלבת שני אירועים רחוקים זה מזה מבחינה סיבתית וכרונולוגית. עצם ההמשגה הפיגורטיבית מעניקה משמעות משותפת לשניהם. כלומר, המשגה פיגורטיבית מייצרת קשר שלא היה קיים קודם לכן או לחלופין משקמת קשר שנותק ושמחייב חיבור מחדש. טכניקה זו היא לגיטימית, כפי שמראה אוארבך, אולם עלינו להתוודע למשמעויות הגלויות והסמויות של השימוש בה. מדוע משתמשת אילו בהמשגה פיגורטיבית כדי לדון בקשר בין "קפיטליזם" ו"רגשות"? שהרי רוב הוגי הקפיטליזם היו גם פילוסופים של רגשות, כמו שמבקרי הקפיטליזם כתבו על האופן שבו הוא מעצב את אנושיות האדם, וכפי שסוציולוגים של הקפיטליזם כתבו על הסובייקט הקפיטליסטי (היום ובעל ההון) או על הסובייקט הפרולטרני. מדוע לא הציעה אילו ניתוח היסטורי (או גנאלוגי) של הקשר בין קפיטליזם ורגשות? ההעמדה הפיגורטיבית – במקום שיש קשר היסטורי רציף ומוכח – בעייתית משום שהיא גוזרת הפרדה בין המושגים רק כדי "לשקם מחדש" את החיבור ביניהם.¹ שני מנגנונים אלה פועלים במקביל ולכן הם מתעתעים. אי הנוחות שלי קשורה לשלוש שאלות לא בלתי תלויות: (1) האם הקשר בין "קפיטליזם" ו"רגשות" זקוק לשיקום? (2) מהי עמדתה ההיסטורית של אילו ביחס לקשר הזה כשהיא טוענת ל"עליית" הקפיטליזם הרגשי? (3) באמצעות איזו הגות או פרקטיקה היא משקמת את הקשר בין קפיטליזם ורגשות? במלים אחרות, מי מוכל אל תוך מהלך השיקום ומי מודר ממנו?

1 למשל אוארבך משתמש בספרו מימוזיס (תשי"ח) בשני מופעים מרוחקים: "עקדת יצחק" ו"אקט הצליבה של ישו", כדי לתאר מבנה פיגורטיבי. הצימוד הפיגורטיבי ביניהם מאפשר את הטענה שעקדת יצחק הקדימה את הצליבה של ישו. הוא גם מסביר שנרטיב פיגורטיבי (או ליתר דיוק: פרה-פיגורטיבי) הוא תיאולוגי וטלאולוגי ביסודו.

כאמור, כמעט כל מחוללי הקפיטליזם הציבו תיאוריות של רגשות. אי אפשר להבין את עושר העמים של אדם סמית ללא התיאוריה שפיתח על רגשות מוסריים (בספרו *Theory of Moral Sentiment*). תורת השוק של סמית הייתה קורסת לולא מבנה העומק של רגשות האדם ושל החברה שעליהם הוא מצביע. סמית לא צמח בוואקום אינטלקטואלי. הוא נחשף לשיח פילוסופי מפותח על רגשות שקידמו פסקל, יום ומאנדוויל. מאנדוויל מסביר באמצעות "משל הדבורים" שלו שחברה יוצרת אינה בנויה על קהילתיות ואלטרואיזם, אלא על אנוכיות ועל אהבה עצמית. תיאוריות של רגשות שפותחו (ותוארו באופן נפלא בידי נורברט אליאס בספרו *The Civilizing Process*) מבטאות את הבסיס המוסרי לקפיטליזם של המאה ה-18: נימוס, נדיבות, אגואיזם, מעודנות, סימפתיה – תכונות שבלעדיהן לא יכול היה הקפיטליזם להיות מדומיין. כך מצטט ריימונד ויליאמס בספרו *Keywords* את לידי בראדשו, אריסטוקרטית בת המאה ה-18: "המלה 'סנטימנטלי' כל כך אופנתית בקרב המעמד המעודן... כל דבר נעים ומחוכם נכלל במלה הזו... אדם סנטימנטלי... טיול סנטימנטלי... חוג חברה סנטימנטלי".² כאן גם המקום להזכיר את האתוס הקלוויניסטי של ובר כתיאוריה של רגשות: סגפנות, איפוק, שליטה עצמית.

מדוע, אם כך, גורסת אילוז שהקשר בין קפיטליזם ורגשות מוכחש ושיש לשקמו? ראשית, משום שבהעמדה פיגורטיבית נשלל הקשר בין שני מושגים רק כדי לחברם מחדש. ההעמדה הפיגורטיבית מאפשרת התנעת מהלך אפיסטמולוגי תוך זניחת ההיסטוריה של המושגים. הנכחה של היסטוריה ליניארית (או גנאלוגית) הייתה מצריכה פרישה של הסוגים ההיסטוריים של הקפיטליזם ושל האופנים שבהם הם ארוגים לתוך שדות הרגשות: הקפיטליזם המסחרי הקתולי, הקפיטליזם האימפריאלי הפרוטסטנטי, הקפיטליזם המתועש, הקפיטליזם המאורגן, קפיטליזם הרווחה, הקפיטליזם הפיננסי, הקפיטליזם הניהולי, הקפיטליזם הגלובלי. כל פאזה כזו מציעה קונפיגורציה אחרת של הצמד קפיטליזם/רגשות במקום שבו הם מוצגים כנפרדים. שנית, ההמשגה הפיגורטיבית מאפשרת לאילוז לשקם את הקשר באופן סלקטיבי. למשל, התיאוריה הביקורתית ממרקס דרך לוקאץ', גרמשי, אלתוסר ופוקו אינה נוכחת בעבודת השיקום. למשל לוקאץ' בספרו *History and Class Consciousness* מנתח בצורה מבריקה את האופן שבו מעקר הקפיטליזם את היכולות הרגשיות של נמעניו. חסר למשל גם ספרם של דלז וגואטרי, אנטי אדיפוס (החלק הראשון של קפיטליזם וסכיוזופרניה), שעוסק בקשר בין קפיטליזם, רגשות ושיח טיפולי.

שיקום הקשר בין "קפיטליזם" ו"רגשות" הוא סלקטיבי לא רק משום שהוא מתעלם מהתיאוריה הביקורתית (המוטענת בחשד מסרס), אלא גם משום שהוא מכפיף את עצמו לשתי תבניות עומק אפיסטמולוגיות, שהופכות להנחות יסוד. הראשונה היא הנרטיב ההיסטוריוגרפי המודרניסטי המציע ראשית צירים חילוניות. אם נאמץ, במקום זאת, נרטיב שאינו מקבל את נקודות המוצא של החילוניות נלמד שלפקידי דת היה תפקיד מפתח בעיצוב רגשות המאמינים גם בעידן הקפיטליסטי. הכנסייה טיפחה את רגשות האשם של הסוחרים הקפיטליסטים המוקדמים על התעשרות, הלוואה בריבית, רכישת קניין, וגם

2 מצוטט אצל עוז זלצברגר (1997).

פיתחה טכניקות.³ גם המונרכיות האדמיניסטרטיביות הראשונות – כמו בתי החולים, בתי המושגעים, בתי הכלא, בתי היתומים – היו מתקנים לעיצוב האישיות והרגשות. הקפיטליזם של אותה תקופה אורגן סביב תיאולוגיה ושדה הייצור שלו היה תיאולוגי. התבנית השנייה היא נרטיב מדעי הניהול. הדיפרנציאציה וההתמחות שחלה במדעי הניהול והמאבק על הבכורה בשדה הציבו את זרם "יחסי אנוש" באופוזיציה למדעי הניהול הקלסיים (הטיילוריים). מדעי הניהול עשו מאמץ כביר למסד את ההבחנה בין "ניהול רציונלי" ל"ניהול של רגשות". האידאולוגיה המאיואסיטית (אלטון מאיו) קיבלה מקום מרכזי בנרטיב מפוצל זה כמי שמתמקמת במפגש הגבולות בין שדות הידע ומתפקידה לחבר ביניהם; אלא שעיסוק בניהול רגשות בתאגיד החל הרבה לפני התמסדות הפסיכולוגיה התעשייתית. הנרי פורד, למשל, גרס שבעיית העבודה אינה קשורה בהתייעלותו של העובד, אלא בעיצוב רגשותיו ומוסריותו: עבודה חרוצה, משפחה תקינה, נוצריות ראויה, או אחריות בפני המעביד. למימוש חזונו הניהולי הקים פורד "מחלקה סוציולוגית" שבה פעלו כמאתיים וחמישים איש ואישה. היה זה לפני שמאיו תרגם את השיח הפסיכולוגי לתוך התאגיד.

אין מטרתו של הוויכוח עם אילוז טעון שאינטימיות קרה מציג טענה שגויה. להפך: אני מסכים לגמרי עם הטענה שהקפיטליזם המאורגן של תחילת המאה ה-20 הציב אותנו צעד אחד הלאה מבחינת ניהול ועיצוב הרגשות (ולהפך) של הסובייקט המודרני. אני גם מכיר בכך שלעיתים מהלך ההמשגה שבו בחרה אילוז עשוי להיות הכרחי כשמתארים שיח תרבותי דומיננטי שהפך תחליף לדיון ב"טבע האדם"; אלא שבמקרה כזה מתבקש דיון אפיסטמולוגי המכיר בבעייתיות שבמהלך כזה. דיון אשר מברר מתי חל הפיצול הדיסציפלינרי בין "שיחים רציונליים" ו"שיחים של רגשות" – שמנחה מהלך שיקום המבקש להתגבר על כוחות המשיכה שבהם הם נתונים. קצה חוט לתחילתו של מהלך כזה הוא בנקודה (או נקודות) שבה הם התפצלו.

מקורות

- אוארכך, א' (תשי"ח). מימוזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב. ירושלים: מוסד ביאליק.
- עוז זלצברגר, פ' (1997). מן המאהב הנואש אל הכלכלן התועלתני: המצאת הסנטימנט במאה ה-18. זמנים, אוקטובר, 46-38.
- Carruthers, B. G. & Nelson Espeland, W. (1991). Accounting for rationality: Double-entry bookkeeping and the emergence of economic rationality. *American Journal of Sociology*, 97(1), 31-69.

3 לדיון בעיצוב רגשות עם כינונו של הקפיטליזם המסחרי המוקדם ראו קרוט'רס ונלסון אספלנד (Carruthers & Nelson Espeland, 1991).